

УДК 821.161.1-94"183"

Олена Єременко

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИХ ВІЗІЙ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

У статті здійснено аналіз поглядів Миколи Гоголя на історію України з урахуванням особливостей його психології та рис національної ментальності. Окреслено найгостріші дискусійні думки літературознавців щодо філософсько-історичних візій письменника та встановлено закорінені в біографію причини звернення митця до української історії. Наголошено, що М. Гоголь тяжів до типу національної і громадської самосвідомості, покликаною подолати історичний конфлікт Росії й України та його власний внутрішній конфлікт – роздвоєність, спричинену з одного боку замилуванням Україною, а з іншого – звеличенням Росії.

Ключові слова: історія, філософія історії, твори історичної тематики, ментальність, Микола Гоголь.

Хто створює історію: народи, особистості, вчені, – інтерпретуючи чи деструктуруючи її факти? У мистецтві слова власну історію формують самі письменники, твори яких хоча б побіжно дотичні до історичних подій чи процесів. Наскільки така форма реальності об'єктивна чи суб'єктивна, художня вона чи наукова – питання дискусійне. Однак досліджуючи філософію історії митця, варто врахувати і психологію автора, й акценти національної ментальності, й освоєність проблеми сучасною філологічною наукою тощо.

Непрості взаємини, якими в перші десятиліття ХІХ ст. характеризується історико-культурна колізія «Росія-Україна», стосувалися не лише механізмів управління та економіки. Бачення історії – іноді спільної, подекуди антиномічної – є специфічним маркером індивідуальної позиції кожної значущої персоналії. Немає підстав приховувати, що багатьом із відомих українців тієї доби близька точка зору Миколи Маркевича (поза тим, автора «Истории Малороссии»), українського письменника, який наголошував у 1830-х роках, що його рідна земля («родина») – Україна, але його батьківщина («отечество») – Росія, і тому вона є «вагомішою» [11]. Звідси постає проблема відповідного прочитання творчості таких «бікультурних» мистців (Юрій Луцький) як, зокрема, Микола Гоголь.

За останні двадцять років про погляди Гоголя на історію, невіддільні від його світогляду загалом, написаний добрий десяток праць, тривають бурхливі дискусії. Згадаємо лише найбільш гострі твердження, зокрема, у 1991 р. український громадський діяч та письменник Павло Мовчан вступив у дискусію з біографом Гоголя Ігорем Золотуським (1984 р.), вважаючи хибною тезу «історія його рідної землі була для нього (Гоголя) тільки захопленням» [13, 154].

Виклична концепція Оксани Забужко (1994 р.) колоритна настільки, що заслуговує на розлоге цитування: «Перше, дошевченківське покоління наших “культурників” – покоління харківських романтиків, Гоголя і Квітки, – при всьому його щиро-“нутрянному”, сливе що змисловому (на око, на вухо, на смак і запах), органічному українстві (основними параметрами якого залишалися здебільше прив’язаність до ландшафту, фольклору й кухні, та ще перечуленість щодо “минулої слави” – історії, бо в тій славі крився гарант актуальних привілеїв “малоросійського дворянства” [підкреслення наше – О. Є.], – все ж таки без жодного інтелектуального опору *прийняло* імперський концепт Малоросії як такої, що “ожила свой век” (П. Куліш. “Михайло Чарнышенко”), так що навіть М. Драгоманов, як-не-як виходець із цього середовища, так і не здолав до кінця увірувати в її політичне майбуття. Відтак, попускаючи своєму “малоросійському сентиментові” у власних етнографічних студіях чи літературних вправах, ці мимовільні піонери нашого відродження не могли, хай несвідомо, не нітитися тим, що віддаються, властиво, *любові до мертвого* (найдраматичніших форм ця суперечність між стихійно живою любов’ю “до свого, рідного” та свідомістю безживності, скінчености її об’єкта набула у Гоголя – всі оті прекрасні небіжчиці, потопельниці, мерці, що встають з Могил /.../. Цією вимушеною некрофілією відчутно заражена ціла новітня українська культура...» [10].

Не менш ґрунтовна позиція Юрія Барабаша, який часто звертається до постаті Гоголя-мислителя, Гоголя-особистості, зокрема, звертає увагу на розбіжності в сприйнятті Гоголем і Шевченком історії України. Науковець коментує тоді маловідомі зауваги Гоголя з української історії («Отрывок из “Истории Малороссии”. Размышления Мазепы»), – це нині їх цитує кожен український гоголезнавець – резюмуючи, що Шевченко протестує, тоді як Гоголь у своїх сценах української історії показує непевність, нерішучість, бажання ухилитись і змовчати [3], що також досить полемічно.

Г. Грабович ставлення Гоголя до України дифініціює як міф, пояснюючи його виникнення еволюцією від минулого України до Російської імперії, відповідно дослідник вважає витокami творчості Гоголя фольклорні джерела і пропонує міфопоетичні шляхи дослідження цих текстів, фактично заперечуючи наявність у митця історичного світогляду [8]. Натомість історик за фахом Ярослав Дзира заперечив подібну концепцію, закликавши передусім звертатися у вивченні художнього твору до його історичної основи [9].

Яким же чином формувався Микола Гоголь як особистість, настільки ж суперечлива, настільки й по-своєму цілісна? Зі спогадів біографів відомо, що під час навчання у гімназії вищих наук князя Безбородька (або ж Ніжинському ліцеї) юнак збирав фольклорні матеріали, історичні за змістом, розмаїтий науковий фактаж із питань як української, так і всесвітньої історії. Гоголь наполягав на власній приналежності до старовинного козацького роду, що визначило особистісність та емоційність його потрактування історії. З листування відомо, що лектурою митця ще замолоду були історичні пісні і

думи, козацькі літописи, «Опис України» Боплана, «Історія Русів», «Історія про козаків запорозьких /.../» С. Мишецького, посутньо вплинувши на становлення його історичного світогляду.

Становлення Гоголя припадає на добу зростання української самосвідомості, а отже й української культури. Початковий «петербурзький» період його життя позначений невтомною самоосвітою та активними пошуками власного призначення: Гоголь намагався розпочати кар'єру актора, чиновника, відвідував класи малювання Академії мистецтв, перебував на посаді старшого вчителя історії в Петербурзькому жіночому патріотичному інституті. Поема «Ганс Кюхельгартен» (1829 р.) не отримала визнання, проте письменник не полишив літературних спроб. У 1831–1832 рр. вийшли друком «Вечори на хуторі біля Диканьки», які засвідчили письменницьку обдарованість і глибоко національний характер художнього світу митця. Від 24 липня 1834 р. Гоголь призначений ад'юнктом кафедри історії при Імператорському Санкт-Петербурзькому університеті, тоді ж у звіті Петербурзького навчального округу зазначалось, що Гоголь написав два томи «Історії Малоросії» (не збереглись або ж в реальності не були написані).

Від 1832 р. до 1842 р. Гоголь уповні зреалізувався як митець («Старосвітські поміщики», «Тарас Бульба» – перша і друга редакції, «Петербурзькі повісті», збірка «Арабески», перша книга «Мертвих душ», «Шинель», «Ревізор» та ін.). Проте друга половина 1840-х рр. позначилася змінами у його етико-релігійному мисленні, письменник вважав своїм обов'язком виправляти людські пороки, заглибившись у релігійне розуміння життя та християнства («Вибрані місця з листування з друзями»), тому погляди письменника на історію насамперед втілені в публіцистиці, хоча є свідчення про задумані ним суто історичні праці, побудовані на концепції неподільної історії людства. Чинниками такої концепції він вважав: своєрідність народу як спільноти, географічні особливості розташування, глобальні події, які мають всезагальне значення.

Окрім художніх творів історичної тематики («Тарас Бульба», «Пропала грамота», «Страшна помста», незакінчені «Гетьман», «Рим»), були надруковані в періодичних виданнях, а пізніше увійшли до збірки «Арабески» статті, які декларували теоретико-методологічні і методичні погляди Гоголя на історію («Про середні віки», «Про викладання загальної історії», «Про рух народів у кінці V століття», «Про малоросійські пісні», «Погляд на укладання Малоросії»). Письменник вважав за необхідне написати історію України «в шести малих або чотирьох великих томах» (1833 р.), про що повідомив у листі видатному історику та етнографу М. Максимовичу: «Тепер я розпочав історію нашої єдиної бідної України. Мені здається, що напишу її, що я скажу багато того, чого до мене не говорили» (лист від 9 листопада 1833 р.).

Гоголь неабияк захопився тоді вивченням історії України, за підтримки М. Максимовича пошукуючи посади на кафедрі історії Київського

університету. Проте навіть за підтримки міністра освіти графа Уварова призначення не відбулося через некваліфікованість пошукача.

Гоголь вважав необхідним підготувати історію «Малороссии и народа, действовавшего в продолжении почти четырех веков независимо от России». Задуманий проект з історії України залишився нездійсненим, численні начерки не збереглися, проте авторська концепція була викладена у статті «Погляд на укладання Малоросії» (Взгляд на составление Малороссии) (надрукована в «Журнале министерства народного просвещения» у 1834 р., згодом увійшла до збірки «Арабески»). Це і є єдине реальне свідчення його історичних розвідок. Ю. Луцький вважає, що цей фрагмент написаний 1832 р., він окреслює етногенезу козацької України, більшість населення якої, на думку письменника, «состояла... из первобытных, коренных обитателей южной России» [6, 76], але водночас вони знаходилися під впливом інших етносів. Гоголь висуває таку версію: «Будь хотя с одной стороны естественная граница из гор или моря – и народ, поселившийся здесь, удержал бы государство» [7, 149]. Гоголь пояснює український характер його історичною двовекторністю: «И вот составился народ по вере и месту жительства принадлежавший Европе, но между тем по образу жизни, костюмами совершенно азиатский, – народ, в котором так странно столкнулись две противоположные части света, две разнохарактерные стихии: европейская осторожность и азиатская беспечность, простодушие и хитрость, сильная деятельность и величайшая лень и нега, стремление к развитию и усовершенствованию – и между тем желание казаться пренебрегающим всякое совершенствование» [7, 151]. Таким чином Гоголь акцентував на амбівалентності психологічних особливостей українців, віднайшов у їхніх рисах європейські та азійські характеристики, – з явною перевагою азійських, залишаючи європейськими лише територіальну і релігійну приналежність.

Хоча звернення письменника до української історії російські біографи інтерпретують як тимчасове захоплення чи як сентиментальну данину юності, подібну концепцію спростовують висловлювання самого Миколи Гоголя. Зокрема він стверджував, що Україна є «справжньою вітчизною слов'ян», адже, на його думку, під час формування нації у XV ст. власне Росія зазнала впливу угро-фінських народів, натомість в Україні залишився незмінним суто слов'янський світогляд, обумовлений фольклорно-міфологічними джерелами, зокрема піснями, які особливо цінував письменник, наголошуючи на їх націотворчості.

Предметом окремої розвідки можуть стати історико-художні коди текстів Гоголя. Недаремне увагу літературознавців, критиків, мовознавців, істориків, політиків приваблюють дві редакції «Тараса Бульби». Ще Пантелеймон Куліш не сприйняв твір як історичний роман, назвавши його козацької поемою. Л. Стілмен припускає, що «Тарас Бульба» був почасти написаний для виправдання «зради» легендарного предка Остапа Гоголя (він був на службі у поляків – традиційних ворогів України і Росії, – але при цьому

козаки часом бились на польському боці, і Гоголь це знав), хоча ця гіпотеза з погляду сучасної історіографії не витримує жодної критики – козаки ж бо присягали польському королю...

Перша версія твору (збірка «Миргород» 1835 р.) близька до козацького епосу, натомість друга редакція стала спробою злиття України та Росії. При цьому Микола Гоголь на рівні підтексту на полишає свою непохитну віру у героїчне минуле козацтва, таким чином, останній варіант «Тараса Бульби» засвідчив, хоч би й тимчасове вирішення проблеми Гоголевої української ідентичності (Ю. Луцький). На погляд Гоголя, не може і не повинно бути ворожнечі між Росією й Україною, лише дружні стосунки, що й є «типовою ознакою колоніальної ментальності» [12, 65].

Враховуючи, що Гоголь – особливо останні роки життя – вбачав свою місію у проповідництві високих ідеалів, для нього логічно, що осмислення історії є безцінним для того, щоб навчити людину виконувати власне високе призначення, тобто не просто існувати. Водночас у художніх текстах письменник доводив, що в минулому України була доба вільних і сильних особистостей, тобто живих душ, на відміну від переважно «мертвих» сучасників.

Гоголь творив принципово інший тип національної і громадської самосвідомості, покликаний подолати історичний конфлікт двох народів та власний внутрішній конфлікт, проте зрештою його художня інтерпретація історичних подій призвела до посилення суперечностей. Подвійність філософії історії митця зреалізовується в його замилюванні Україною та звеличенні Росії, що зрештою відкриває поліінтерпретаційні горизонти подальших літературознавчих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С. Д. Двоемирие Гоголя : монографія / С. Д. Абрамович. – Каменец-Подольський : Каменец-Подольський національний університет імени Івана Огиенко, 2014. – 120 с.
2. Барабаш Ю. Гоголь и Шевченко. Антиномии национального сознания // Серия литературы и языка. 1996. Т. 55, № 1. С. 29-43 <http://feb-web.ru/feb/izvest/1996/01/961-029.htm>
3. Барабаш Ю. Самотність Гоголя (Причинки до теми) / Ю. Барабаш // Сучасність. – Жовтень. – 1995. – С. 88.
4. Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. / Едита М. Бояновська/ – К.: Темпора, 2013. – 616 с.
5. Булига О. «Справи давнини нашої...» Микола Гоголь – історик України // Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди // За заг. ред. Лариси Івшиної; [упоряд.: Ігор Сюдюков, Надія Тисячна, Марія Томак]– К. : Укр. прес-група, 2011. – С. 634–664.
6. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 8. Статьи / Ред.: Н. Ф. Бельчиков, Б. В. Томашевский. – 1952. – 816 с.

7. Гоголь. Собрание починений в девяти томах. – М.: Русская книга, 1994. – Т. 7. – 624 с.
8. Грабович Г. Гоголь і міф України (початок) // Сучасність. – 1994. – № 9-10.
9. Дзира Я. Поетичне слово генія: Історична основа чи міфологічне тло? / Я. Дзира // Літературна Україна. – Травень 23. – 1996.
10. Забужко О. «Психологічна Америка» й азійський ренесанс, або знову про Карфаген / Оксана Забужко // Сучасність. – Вересень. – 1994. – С. 157.
11. Крижанівський С. «Українские мелодики» Миколи Маркевича в початках українського романтизму ХІХ ст. / С. Крижанівський // Сучасність. – Лютий. – 1993. – С. 146.
12. Луцький Ю.О. Страдництво Миколи Гоголя, знаного також як Ніколай Гоголь: Пер. з англ. – К.: Знання України, 2002. – 114 с. – (Сер. «Гоголезнавчі студії»; Вип. 11).
13. Мовчан П. Хвала канону: поэтические пристрастия / П. Мовчан. – М.: Сов. писатель, 1990. – 304 с.
14. Сюдюков И. Время живых душ. Николай Гоголь – историк Украины / / День, 2000. – 24.06. – № 112.

В статтє осуцествляється анализ взглядов Николая Гоголя на историю Украины с учетом особенностей его психологии и черт национальной ментальности. Описываються острые дискуссионные мысли литературоведов касательно философско-исторических представлений писателя и с углублением в биографию исследуются причины обращения художника к украинской истории. Отмечено, что Гоголь тяготел к типу национального и общественного самосознания, призванного преодолеть исторический конфликт России и Украины и его собственный внутренний конфликт – раздвоенность, вызванную с одной стороны восхищением Украиной, а с другой – восхвалением России.

Ключевые слова: история, философия истории, произведения на историческую тематику, ментальность, Николай Гоголь.

Mykola Gogol's views about Ukrainian history are analyzed in the article with the peculiarities of his psychology and national mindset features. The literature scholars' sharpest discussion opinions on writer's philosophical and historical visions were outlined and reasons of the artist's appeal to Ukrainian history were established and rooted in his biography. It is emphasized that M. Gogol was attracted to the national public self-consciousness type, summoned to overcome the historical Russian and Ukrainian conflict and his own inner conflict – duality caused by Ukrainian admiration on the one hand, and Russian glorification on the other one.

Keywords: history, philosophy of history, works on historical subjects, mindset, Mykola Gogol.

Стаття надійшла до редакції 20. 12.2015

Прийнято до публікації 28.12.2015